

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 340.12

Ю. Оборотов,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
Національного університету «Одеська юридична академія»

НАПОВНЕННЯ ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ

Під впливом глобалізації, індивідуалізації й інформатизації суспільства відбуваються зміни у правовій реальності за різними напрямками, зокрема це стосується темпоральних і просторових характеристик права. При цьому, якщо темпоральна проблематика права отримує дедалі більше дослідників, то, на жаль, просторовий аналіз права ще чекає своїх розробників. Тим часом просторова характеристика набуває нового змісту. Так З. Бауман зазначає: «Час і простір по-різному розподілені на різних шаблях владної піраміди. Ті, хто може собі дозволити, живуть виключно в часі. Ті, хто не може, живуть в просторі» [1].

Існування людини і суспільства в рамках простору і часу відображають наявну модель людського буття. Тим часом у сучасному суспільстві дедалі частіше спостерігаються спроби подолання просторового буття і переходу виключно до темпоральності існування. Зокрема, це помітно в стрімкому переміщенні по світу власності і капіталу, а також посилення міграційних потоків людей у найрізноманітніших привабливих напрямках. Нині втрачається колишня прихильність до певного простору, що має межі держави, області, міста, села і так далі, у зв'язку з цим втрачаються колишній патріотизм, націоналізм та інші форми традиційної фетишизації простору людського буття.

Загалом просторова мобільність

стає серйозною загрозою для інститутів державної влади і правової нормативності. Тому зрозуміла актуальність досліджень правового простору. Так, це відноситься до категорії правового простору, визначення меж правового простору, виявлення багатшаровості правового простору, проблематики кордонів та взаємодії між правовими просторами. Останнє дуже актуально у зв'язку з діалогом правових культур, коли виникає питання про засмічення правового простору непродуманими заповненнями і неспроможними змінами в правовій сфері, що може бути позначено метафорою накопичення «правового сміття».

Філософське бачення проблеми правового простору можна пов'язати з ідеєю Гегеля про антиномію права і неправа, де правовий простір з'єднує ці дві сторони існування права. Поряд із цим межі права задані наявністю своєрідного «життєвого циклу права»: від доправа до права, потім постправа і знову до доправа [2]. Ефективність розгляду життєвого циклу права нині яскраво проступає в рамках міжнародного правового простору у зв'язку з формуванням норм м'якого права поряд із нормами твердого права.

Специфіка правового простору стосовно до різних правових систем сучасності, які створюють багатшаровість правової сфери, виражена, зокрема, в розмежуванні світських правових сис-

тем, простір яких задано територією, і релігійних правових систем, простір яких задано віруючими, тобто персонально. Можна в цьому плані розглядати правову сферу як багат шаровий правовий простір, де з'єднані територіальний правовий простір і персональний правовий простір.

Традиційно в юриспруденції поняття «правовий простір» пов'язується з дією права як нормативного середовища, в межах певної законодавцем території. Юридично трактований простір часто розглядається як вмістилище правових норм. Так, про межі правового простору як «о потолке для правовой материи» писав С.С. Алексеев, помічаючи, що в області догми права зведення правової матерії до суми юридичних принципів допустимо, поки не порушується його визначеність за змістом, оскільки більшість положень права має цінність у своєму формально-конкретизованому вигляді [3]. Водночас правова сфера представляється як з'єднання догми права, правового змісту і правових ідей, коли сумарний вираз природи права виступає як його філософсько-світоглядне кредо. Зауважимо, що, по суті, у С.С. Алексеева правовий простір не обмежений сферою писаного права як силового нормативного регулятора, а постає також як духовно-інтелектуальна сфера.

Інше бачення правового простору запропоновано В.П. Малаховим, який розглядає правовий простір як реальність правової істоти, вираз його природи. У цьому разі змістом правового простору є домагання. Ключовими є притязання на захист від насильства і притязання на значимість своєї волі і своїх поглядів. Перше з притязань пов'язане з існуванням права як інституціоналізованого утворення, в той час як друге притязання пов'язане з даністю і самоцінністю правової істоти.

Загалом правовий простір виступає як структура, елементи якої (домагання) співвідносяться по-різному [4] При цьому реальність правового простору поліцентрична та складається з безлічі

індивідуальних правових просторів, які створюють ілюзію цілісності. Правова сфера, з одного боку, поєднує індивідуальні правові простори, а з іншого боку, це суспільний правовий простір, що виступає як запас інформації, зміст якої визначає типізацію поведінки людей.

На відміну від неоднорідності політичного простору, правовий простір значною мірою однаково насичений по різних сегментах правового життя суспільства. Разом із тим, як зазначає В.А. Бачинін, нормативно-правовий простір усередині цивілізаційної системи має певну протяжність і свою особливу конфігурацію, йому відповідає різного роду нормативна щільність і ступінь вимогливості правових приписів на різних його ділянках [5].

У правовому просторі помітна різниця між нормативно-закріпленим простором і наявним. Так конфлікти, порушення, протистояння і конкуренції в правовій сфері визначають особливості відхилень від нормативно встановлених меж правового простору.

Ж.Л. Бержель правовий простір пов'язує, по-перше, з існуванням різних правових систем і, по-друге, з існуванням окремих правових систем. Стосовно цієї проблематики ним підкреслена територіальність права як його істотна риса і фактор, який зумовлює різноманітність правових систем [6]. З іншого боку, існує кореляція між простором і правовою системою, що виражено в локалізації юридичної ситуації, дистанції і протяжності простору в матеріальному і процесуальному праві.

Правова реальність виникає на основі інституціоналізації, яка встановлює її межі, окреслює належний їй правовий простір. При цьому процес інституціоналізації права і становлення правової сфери пов'язані з формуванням і діяльністю професійної групи людей (юристів). Під їх впливом і за їх участю складаються правові інститути, об'єктивуються правові норми і правові процедури. Правовим нормам і правовим процедурам підкоряються

суб'єкти, які стають суб'єктами права. Правовий простір інституціоналізації має тенденцію до розширення своїх кордонів і в ньому відбувається інтеграція суб'єктивного і об'єктивного, матеріального і процесуального в правових взаємозв'язках, перетворення одного в інше [7].

У зв'язку з дискусією про межі вивчення юристами проблематики держави, актуалізується питання про співвідношення правового простору і державного простору. Тут значення має не тільки розуміння взаємодії права і держави як систем соціального регулювання, а також традиційна прив'язка державного простору і правового простору до території, а й інше, сучасне бачення державного простору запропоноване в юридичній літературі і визначає не тільки територіальну відособленість держави, а й його взаємозв'язок з іншими державами, його інтереси на інших територіях та в інших державах [8].

Новий аспект дослідження правового простору знаходить своє вираження в проблематиці міського права і міський правової системи, відокремлення яких пов'язується з міським правовим простором (О.С. Мельничук) як одним із рівнів існування правового простору, що має міські територіальні, суб'єктні, комунікативні та функціональні межі, пов'язані з міською правосвідомістю та правовим чином міста [9].

Один із важливих моментів сучасних уявлень про зміни правового простору пов'язаний із тим, що проблема прав людини не обмежується правовим простором у межах держави, де правове буття людини часто виявляється незахищеним перед чинною державною владою. Не випадковий переклад вирішення питань, пов'язаних із правами людини з національного рівня на інтегративний або міжнародний, що також означає розширення наявного правового простору.

Найважливішу проблему розвитку правового простору становить його наповнення правом і неправом. Зауважи-

мо, що право і неправом як поглиблення уявлень про зміст правової сфери змушує по-новому переосмислювати особливості існування права, під іншим ракурсом використовувати філософські ідеї, що увійшли до скарбниці філософії права. Зокрема, актуальності набуває ідея Гегеля про антиномію права і неправом [10] з виходом на правовий простір, де поєднуються ці дві сторони буття права.

У загальному вигляді, неправом – це правове втілення несвободи, що пов'язане з використанням актуалізованої волі для досягнення індивідуальних та загальносоціальних цілей. Неправом неминуче демонструє обмеження свободи та свою віддаленість від всезагальної волі та всезагального права. Право в своєму розвитку від самого початку формується як неправом, виводячи людину зі сфери свавілля до перших виявів свободи. При цьому договір і договірні відносини є початковими елементарними кроками до сфери свободи та просування соціальної цілісності від неправом до права.

Ідея неправом у Гегеля постає як парна категорія ідеї права. Для Гегеля та його численних послідовників право – це сфера свободи, яка протистоїть свавіллю. Особливість неправом полягає в тому, що тут змішуються свобода та свавілля. Гегелівська характеристика неправом не означає його цілковитого ототожнення зі свавіллями. Неправом – це, в першу чергу, створення видимості права шляхом змішування свободи та свавілля. Особливо яскраво таке змішування простежується під час розгляду сучасних потрактовувань неправом у вигляді державного неправом [11].

У Гегеля неправом, по-перше, постає як видимість права. Тут два варіанти: ненавмисне неправом у вигляді омани (не тягне за собою покарання) та умисне неправом у вигляді обману (тягне за собою покарання). По-друге, неправом постає як навмисне неправом у вигляді злочину, яке є прагненням до неправом без створення видимості права, коли протиправне насильство порушує

свободу, а правомірне насильство відновлює її. При цьому омана у Гегеля пов'язується з договором, в якому поєднуються сфери свавілля та свободи, у зв'язку з чим такий договір є формою неправа. Водночас договір розглядається як незначне неправо, тоді як обман – суть завуальоване неправо. І зрештою злочин постає як достеменне неправо.

Під час аналізу гегелівського підходу до права І.О. Ільїн зазначив: «Гегель ставить одне й те саме питання кожному правовому стану: «Чи правовий це status volі?»» [12, с. 319]. При цьому до неправди та злочину воля здатна тому, що вона відірвана від своєї загальної глибини та заповнена випадковим та зовнішнім змістом. Сутність неправди та злочину полягає в тому, що воля в своєму існуванні кидає себе у правовий стан. Тут виникає та здійснюється неправо, а право перетворюється на видимість. У цьому зв'язку свавілля утверджує якесь своє, «особливе право», яке не відповідає сутності, тобто праву як такому [11, с. 306].

Навіть крайність злочину не може відірвати особливу волю від всезагальної, оскільки право не встановлюється свавільно, свавільно встановлюється неправо, й таке неправо, невідповідне духовній правоті, несе в собі зерно своєї загибелі.

У Гегеля йдеться виключно про особистісні форми неправа, та це й зрозуміло, оскільки для нього «ідея свободи є істинною лише як держава». Як зауважує І.О. Ільїн, у Гегеля держава – це духовно-моральний організм, який не протистоїть індивіду як чужорідна, обмежувальна та примусова сила. Якщо держава підходить до громадян ззовні, піддає їх насиллю та обмежує свободу, то вона перетворює себе на поліцейську державу, а громадян – на безправну та пригноблену чернь. Істинна держава, навпаки, тотожна своїм громадянам, вона не над ними, а в них, і в цьому вона здійснює конкретну свободу. Держава у своєму розвинутому та довершеному вигляді, що його

вироблено в світовій історії, існує як конституційна монархія. Що ж до неістинної державності, вона неминуче скочується до неправа, до змішування свавілля та свободи.

Для сучасних досліджень неправа показовим є розмежування особистісних та надособистісних форм неправа. Головна характеристика неправа, тобто змішування свободи та свавілля, пов'язується із різними державними формами неправа: від авторитарної влади до тоталітаризму та його різновидів.

В.А. Бачинін виводить розгляд неправа на кратичну функцію права (від грец. kratos – сила, влада), тобто такої властивості, яка дає праву змогу примушувати соціальних суб'єктів до нормативної законслухняної поведінки, яка забезпечує в суспільстві стабільний, цивілізований порядок. Серед напрямів дії кратичної функції права – розділення антагоністично налаштованих один до одного суб'єктів, примус до дотримання договірних відносин, захист учасників правовідносин від деструктивних проявів та ін. При цьому застосування кратичної функції права може перерости в насильство, коли перевищується поріг доцільності та не враховуються універсальні критерії цивілізованості, що перетворює правовий механізм кратичної функції на механізм неправа [11, с. 181–190].

Важливою ідеєю сучасної філософії права є знаходження шляхів протидії неправу в його надособистісних та особистісних формах. Найбільш актуально ця проблематика застосовується до радянської правової спадщини, оскільки ця спадщина тісно пов'язана з ідеєю неправа. В.А. Бачинін, характеризуючи радянське неправо [11, с. 425–443], виділив, по-перше, антагонізовану ментальність, для якої характерним є те, що суб'єктивна воля не вільна від безпосередніх своїх інтересів та правом вважає все те, на чому лежить відбиток її зацікавленості. Захищаючи та відстоюючи свої інтереси, носій такої волі вважає правом те, що є неправом. По-друге, важливою рисою радянсько-

го неправа є етатизація соціального життя через одержавлення людського буття. Держава та її інститути усюди, немає місця ані для існування особистого та сімейного життя, ані для функціонування інститутів громадянського суспільства як відокремленої сфери людського існування. Третьою особливістю радянського неправа постає надзорстка нормативізація усіх сфер соціального життя. Метою такої регламентації є тотальний порядок. Четверта риса радянського неправа виражена в авантюрному характері використовуваних установок для формування «передового» радянського світогляду, надпрогресивної цивілізації, нової історичної спільності – радянського народу, розгляду радянського неправа як суспільного права, на відміну від буржуазного права, виключної справедливості радянського правосуддя тощо. П'ята особливість радянського неправа виражається в розгорнутій криміналізації соціального життя. Здійснювалася масова маргіналізація населення, переселялися цілі народи, розкулачувалися сільські жителі, «розкозачувалося» козацтво, здійснювалася мобілізація на будівництва та цілинні землі, все це стало поживним середовищем для злочинності у різних її формах. Зрештою, шоста особливість радянського неправа пов'язана з атмосферою інтелектуальної та моральної несвободи, утворилася масова квазіправова свідомість, коли неправу сприймалося як право, несправедливість – як справедливість, несвобода – як свобода тощо.

На цьому ж фоні формувалася теорія радянського права = неправа, в якій сприймалося як належне боротьба КПРС з іншодумством, репресивне судочинство, несумірність покарань злочинам, різноманітні обмеження правового положення тощо. З жалем можна констатувати, що приклад радянського неправа не є поодиноким та свідчить про періодичні трансформації різних систем права в системи неправа. Тому важливим є домагатися не тільки цілковитого демонтажу системи неправа,

а також і того, щоб були виключені ситуації деформування права в неправу, незважаючи на численні проблеми соціального розвитку, і, врешті-решт, щоб неправу не ставало нормативним ідолом у руках можновладців.

Звернення до питань наповнення правового простору дає можливість побачити, що за допомогою конструкту правового простору можна не тільки розкрити різні грані існування права, а й ґрунтовніше розібратися в тому, як відбувається заповнення правового простору, за якими напрямками відбувається розширення правового простору, зрештою, чи існує правовий простір як суцільний або переривчастий.

Ключові слова: правовий простір, антиномія права і неправа, державне право, правове сміття, індивідуальний правовий простір, інституалізація правового простору.

Просторова мобільність стала серйозною загрозою для інститутів державної влади і правової нормативності, що суттєво пояснює актуальність досліджень правового простору. Нині важливо перейти від понятійної характеристики правового простору до питань його створення, розвитку, наповнення. Так, у зв'язку з діалогом правових культур, виникає проблематика засмічення правового простору непродуманими запозиченнями і невиправданими змінами в правовій сфері, що може бути позначено метафорою «правове сміття». Заради розуміння наповнення правового простору важливо використовувати виділення в ньому права і неправа. Особливу небезпеку для існування правового простору становить формування сфер державного неправа. За допомогою конструкту правового простору можна не тільки розкрити актуальні грані існування права, а й ґрунтовніше розібратися в тому, як відбувається заповнення правового простору, за якими напрямками здійснюється розширення правового простору, зреш-

тою, як діє правовий простір як безперервний або переривчастий.

Пространственная мобильность стала серьезной угрозой для институтов государственной власти и правовой нормативности, что во многом объясняет актуальность исследований правового пространства. Сегодня важно перейти от понятийной характеристики правового пространства к вопросам его создания, развития, наполнения. Так, в связи с диалогом правовых культур возникает проблематика засорения правового пространства непродуманными заимствованиями и неоправданными изменениями в правовой сфере, что может быть обозначено метафорой «правовой мусор». Для понимания наполнения правового пространства важно использовать выделение в нем права и неправа. Особую опасность для существования правового пространства приобретает формирование сферы государственного неправа. С помощью конструкта правовое пространство можно не только раскрыть актуальные грани существования права, но и основательнее разобраться в том, как происходит заполнение правового пространства, по каким направлениям осуществляется расширение правового пространства, наконец, как существует правовое пространство в качестве непрерывного или прерывающегося.

A spatial mobility has become a serious threat for the institutions of a state power and legal normativity, which in many aspects explains the relevance of the legal space researches. It is important today to move from the conceptual characteristics of the legal space to the issues of its creation, development and structure. The dialogue of legal cultures causes the problem of impurity of the legal space with unreasoned borrowings and unjustified changes in the legal sphere. This phenomenon can be indicated by the metaphor of “legal

garbage”. To understand the sense of the legal space, it is important to use such categories as law and wrong-law. The formation of spheres of state wrong-law poses a special danger for the existence of legal space. With the help of a construct “legal space” we can reveal the actual boundaries of the existence of law as well as more thoroughly understand how the legal space is being filled. The construct of legal space also explains in what ways the expansion of the legal space exists, and finally, how the legal space develops as continual or intermittent one.

Література

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2002. – 390 с.
2. Мережко А.А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права / А.А. Мережко. – К.: Юстиниан, 2002. – 192 с.
3. Алексеев С.С. Право: азбука, теория, философия: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
4. Малахов В.П. Философия права / В.П. Малахов. – М.: Акад. проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 448 с.
5. Бачинин В.А. Морально-правовая философия / В.А. Бачинин. – Х.: Консум, 2000. – 208 с.
6. Бержелъ Ж.-Л. Общая теория права : пер. с фр. / Ж.-Л. Бержелъ. – М.: Nota bene, 2000. – 576 с.
7. Философия права: учебник для магистров / Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко. – 3-е изд. – М.: Юрайт, 2012. – 364 с.
8. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс / под ред. Ю.Н. Оборотова. – О.: Фенікс, 2011. – 436 с.
9. Мельничук О.С. Міська правова система: теоретичні та нормативні засади / О.С. Мельничук. – О.: Фенікс, 2015. – 408 с.
10. Гегель Г.В. Философия права / Г.В. Гегель – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
11. Бачинин В.А. Философия права: Конспект лекций / В.А. Бачинин. – Харьков: Толио, 2002. – 368 с.
12. Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. В двух томах / И.А. Ильин. – СПб: Наука, 1994.

